

FCR YAYIN LTD.

Genel Yayın No | General Publication Number: 2028

FCR Sertifika no | Certificate Number: 46550

ISNI: 0000 0004 4657 1968

ROR ID: ror.org/00zznvq98

Alt Marka | Imprint: Fecr

Yayın No | Publication Number: 1179

Kitap Adı : Fârâbî'nin Mantık Biliminin Ne Olduğu ve Ne Konuda Yarar
Sağladığına Dair Risâlesi

Book Title : Al-Fârâbî's Treatise on What the Science of Logic Is and What
It Is Useful For

ISBN : 978-625-8910-37-7

DOI : doi.org/10.70458/fcr.9786258910377

Yazar | Author: Ali Durusoy | orcid.org/0000-0003-4409-0995

Editör | Editor: Mustafa Özbakır | orcid.org/0000-0002-2005-9507

Kurum | Institution: Marmara Üniversitesi

ROR ID: ror.org/02kswqa67

Yayın Türü | Publication Type: Kitap | Book – Monograph

Yayın Dili | Language: Türkçe | Turkish

Ebat | Dimensions: 13,5 x 21

Sayfa Sayısı | Pages: 130 (xxiv+106)

Yayın Tarihi | Publication Date: Ekim | October 2026

Yayın Yeri | Place of Publication: Ankara, Türkiye

Mizanpaj ve Kapak | Layout and Cover Design: FCR

Baskı ve Cilt | Printing and Binding: NY MATBAACILIK (Sertifika no: 50732)

Konu Kategorisi | Subject Categories

BIC: HPL - Mantık felsefesi | Philosophy: logic

BISAC: PHI011000 - Felsefe / Mantık | Philosophy / Logic

THEMA: QDTL - Felsefe: Mantık | Philosophy: logic

LC Classification: B753.F3-F34 - Fârâbî — Orta Çağ İslam filozofları | Fârâbî —
Medieval Islamic philosophers

DEWEY: 160 - Mantık | Logic

WoS Category: Mantık | Logic

WoS Citation Topics Meso: 10.126 - Felsefe | Philosophy

WoS Citation Topics Micro: 10.126.1019 - Erdem Epistemolojisi | Virtue Episte-
mology

Scopus Subject Areas: 1211 - Felsefe | Philosophy

Atıf Bilgisi | Cite as: Durusoy, Ali. *Fârâbî'nin Mantık Biliminin Ne Olduğu ve Ne
Konuda Yarar Sağladığına Dair Risâlesi*. FCR Yayın Ltd.-Fecr, 2026.

© Tüm hakları saklıdır | All rights reserved: FCR YAYIN LTD.

Hacı Bayram Mah. Boyacılar Sk. No: 14/1 06050
Altındağ-Ankara/TÜRKİYE • Tel: +90 (312) 310 08 60
www.fcr.com.tr • fcr@fcr.com.tr

İslam Mantık Tarihi Araştırmaları IV

**FÂRÂBÎ'NİN MANTIK BİLİMİNİN
NE OLDUĞU VE NE KONUDA
YARAR SAĞLADIĞINA DAİR RİSÂLESİ**

رسالة فيما هي صناعة المنطق وفي ماذا ينتفع بها

Metin, Çeviri ve Açıklamalar
Prof. Dr. Ali DURUSOY

Editör: Dr. Mustafa ÖZBAKIR

Ankara 2026

Yazar Hakkında

Prof. Dr. Ali DURUSOY

1961'de Alanya Başköy'de doğdu. 1978'de Alanya Lisesi'nden, 1983'te Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı yıl Üsküdar İmam Hatip Lisesi'ne meslek dersleri öğretmeni olarak atandı. 1985'te Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalına araştırma görevlisi olarak başladı. 1992'de doktorasını tamamladı. 2001 yılında Mantık doçenti, 2006 yılında ise Mantık profesörü oldu. Hali hazırda M.Ü. İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri bölüm başkanlığı görevini yürütmektedir. Alanıyla ilgili yayınlanmış bazı çalışmaları şunlardır:

- İbn Sînâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdeki Yeri, İFAV Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2021.
- Örnek Çeviri Metinlerle Mantık İlmine Giriş, İFAV Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2020.
- İslam Mantık Tarihi Araştırmaları I: Ebû Nâsr Fârâbî, İFAV Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2024.
- İslam Mantık Tarihi Araştırmaları II: Ebû Ali İbn Sînâ, İFAV Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2024.
- İslam Mantık Tarihi Araştırmaları III: Sîrâfî, Gazzâlî, İbn Rüşd, Sekkâkî, İFAV Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2025.
- İbn Sînâ, el-İşârât ve'tenbîhât (Ortak çeviri)
- Gazzâlî, Mi'yâru'l-ilm (Ortak çeviri)

About the Author

He was born in Başköy, Alanya, in 1961. He graduated from Alanya High School in 1978 and from Atatürk University Faculty of Islamic Sciences in 1983. In the same year, he was appointed as a vocational course teacher at Üsküdar Imam Hatip High School. In 1985, he began working as a research assistant in the Department of Islamic Philosophy at Marmara University Faculty of Theology. He completed his doctorate in 1992. He became an associate professor of Logic in 2001 and a full professor of Logic in 2006. He currently serves as the head of the Department of Philosophy and Religious Studies at Marmara University Faculty of Theology. Some of his published works in his field include:

- İbn Sînâ Felsefesinde İnsan ve Âlemdeki Yeri (Man and His Place in the Universe in the Philosophy of Avicenna), İFAV Publications, 4th ed., Istanbul 2021.
- Örnek Çeviri Metinlerle Mantık İlmine Giriş (Introduction to the Science of Logic with Sample Translated Texts), İFAV Publications, 5th ed., Istanbul 2020.
- İslam Mantık Tarihi Araştırmaları I: Ebû Nâsr Fârâbî (Studies in the History of Islamic Logic I: Abu Nasr al-Farabi), İFAV Publications, 2nd ed., Istanbul 2024.
- İslam Mantık Tarihi Araştırmaları II: Ebû Ali İbn Sînâ (Studies in the History of Islamic Logic II: Abu Ali Ibn Sina), İFAV Publications, 1st ed., Istanbul 2024.
- İslam Mantık Tarihi Araştırmaları III: Sîrâfî, Gazzâlî, İbn Rüşd, Sekkâkî (Studies in the History of Islamic Logic III: al-Sirafi, al-Ghazali, Averroes, al-Sakkaki), İFAV Publications, 1st ed., Istanbul 2025.
- İbn Sînâ, el-İşârât ve'tenbîhât (Co-translation)
- Gazzâlî, Mi'yâru'l-ilm (Co-translation)

Kitap Hakkında

Fârâbî'nin Mantık Biliminin Ne Olduğu ve Ne Konuda Yarar Sağladığına Dair Risâlesi

Bu çalışma, daha önce müellifi bilinmeyen bir yazara nispet edilerek yayımlanan “Mantık Biliminin Ne Olduğu ve Ne Konuda Yarar Sağladığına Dair Risâle” adlı kısa metnin Fârâbî'ye ait olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Risâle, 557/1162 yılında istinsah edilmiş bir yazma mecmuada yer almakta ve 1974'te Mehdi Muhakkık tarafından yayımlanmış bulunmaktadır. Klasik tabakat kaynaklarında, bibliyografyalarda ve modern Fârâbî araştırmalarında risâleye dair herhangi bir nispet bulunmaması, aidiyet problemini önemli hâle getirmektedir. Çalışmada bu problemi çözmek için temel olarak risâlenin içeriği, dili, kavramları ve düşünce örgüsü Fârâbî'nin aidiyeti kesin kabul edilen eserleriyle karşılaştırılmaktadır. Bu yöntem, “sistem içi doğrulama” olarak nitelendirilmektedir. Risâlenin temel hareket noktası, insanın doğası gereği bilgisini artırmayı istemesidir. İnsan, nâtık kuvvet sayesinde bilgiyi elde eder, ayırt eder, düşünür ve öğrenir. Dil ise insanların zihinsel içeriklerini birbirlerine aktarmalarını ve toplumsal işbirliğini mümkün kılan araçtır. Ancak bütün bilgiler doğrudan açık değildir. Açık olanlardan hareketle gizli olanın bilgisine ulaşmak için kıyasa ihtiyaç duyulur. Fârâbî'ye göre mantık, doğru kıyas kurmayı sağlayan kuralları veren ve zihni hatadan koruyan bir bilimdir. Bu nedenle mantık yalnızca teorik bir disiplin değil, diğer bilimlerde doğru düşünme ve bilgi elde etmenin aracıdır. Çalışmanın dikkat çekici sonuçlarından biri, risâledeki fitrat, marifet, nâtık

kuvvet, kıyas, istinbat ve kudemâ gibi kavramların Fârâbî'nin diğer eserleriyle güçlü biçimde örtüşmesidir. Ayrıca risâlenin insan doğasından başlayarak bilgi, dil ve kıyasa ilerleyen sistematik yapısının da Fârâbî'nin diğer eserlerindeki yöntemle uyumlu olduğu gösterilmektedir. Böylece risâlenin Fârâbî'nin mantık anlayışını anlamak bakımından önemli bir kaynak olduğu ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fârâbî; Mantık; Nahiv; Kıyas; Din; Bilgi.

About the Book

Al-Fārābī's Treatise on What the Science of Logic Is and What It Is Useful For

This study aims to demonstrate that the short treatise entitled *Risāla fīmā hiya šinā'at al-mantiq wa-fīmā dhā yuntafa'u bihā* ("A Treatise on What the Science of Logic Is and What It Is Useful For"), which was previously published as the work of an unknown author, was in fact written by al-Fārābī. The treatise is found in a manuscript miscellany copied in 557/1162 and was published by Mehdi Moḥaqqueq in 1974. The absence of any attribution of the treatise in classical biographical sources, bibliographies, and modern studies on al-Fārābī makes the question of its authorship particularly significant. To address this problem, the study primarily compares the treatise's content, language, terminology, and conceptual structure with works whose attribution to al-Fārābī is considered certain. This method is characterized as "intra-systemic verification." The treatise begins with the premise that human beings naturally desire to increase their knowledge. Through the rational faculty (*al-quwwa al-nāṭiqā*), human beings acquire, distinguish, contemplate, and learn knowledge. Language, in turn, enables people to communicate their mental contents to one another and makes social cooperation possible. Yet not all knowledge is immediately evident. Syllogism is required to arrive at knowledge of what is hidden on the basis of what is evident. According to al-Fārābī, logic is the science that provides the rules for constructing correct syllogisms and protects the mind from error. Accordingly,

logic is not merely a theoretical discipline but also an instrument for correct reasoning and the acquisition of knowledge in other sciences. One of the study's notable findings is that the concepts of *fiṭra*, *ma'rifa*, *al-quwwa al-nāṭiqa*, syllogism, *istinbāṭ*, and *qudamā'* in the treatise closely correspond to those found in al-Fārābī's other works. It is also demonstrated that the systematic structure of the treatise, progressing from human nature to knowledge, language, and syllogism, is consistent with the method found in his other writings. The study therefore argues that the treatise constitutes an important source for understanding al-Fārābī's conception of logic.

Keywords: al-Fārābī; Logic; Grammar; Syllogism; Religion; Knowledge

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	xiii
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

RİSÂLENİN TÜRKÇE ÇEVİRİSİ VE FÂRÂBÎ'YE AİDİYETİNİ GÖSTEREN YORUMLAR – MANTIK BİLİMİNİN NE OLDUĞU VE NE KONUDA YARAR

SAĞLADIĞINA DAİR RİSALE.....	7
A. İNSAN DOĞASI VE BİLGİ	9
B. İNSAN VE DİL	17
C. KIYASIN GEREKLİLİĞİ.....	18
D. MANTIĞIN BİLİM OLUŞU VE BEŞ SANAT	26
E. MANTIK VE NAHİV	28
F. KIYASIN ÖNCÜLLERİ	31
Fa. Makbûlât	31
Fb. Meşhûrât.....	35
Fc. Mahsûsât	37
Fd. Evvelî ve Küllî Ma'kûlât	38
G. İLİM VE FELSEFE.....	40
H. MANTIĞIN AMACI	42

II. BÖLÜM

RİSÂLENİN TAHKİKİLİ METNİ	44
---------------------------------	----

ماذا ينفذ بها رسالة فيما هي صناعة المنطق وفي

III. BÖLÜM

RİSÂLENİN FÂRÂBÎ'YE AİDİYETİNİ GÖSTEREN

ŞÂHİDLER (ŞEVÂHİD)..... 54

A. FITRAT = فطرة..... 54

B. MARİFET = المعرفة..... 59

C. BİLGİNİN ARTMASI = زيادة المعرفة..... 60

D. İLİMLER, EDEBLER VE SANATLARIN KABULÜ =

العلوم والآداب وقبول الصنائع..... 61

E. NUTK = نطق..... 63

F. TAAKKUL = تعقل..... 66

G. CEVDETÜ'T-TEMYÎZ = جودة التمييز..... 69

H. EL-İBÂRE BÎ'L-LİSÂN = العبارة باللسان..... 69

İ. BEYYİN - HAFÎ = بين-خفي..... 70

J. KUDEMÂ = القدماء..... 72

K. KIYASIN MADDESİ VE SÛRETİ = مادة القياس وصورته..... 76

L. MANTIK SANATI = صناعة المنطق..... 77

M. BEŞ SANAT = الصناعة الخمس..... 78

N. NAHİV VE MANTIK = النحو والمنطق..... 85

O. DÖRT MUKADDİME = المقدمات الأربعة..... 90

Ö. İSTİNBAT = استنباط..... 96

SON SÖZ..... 97

KAYNAKLAR..... 101

DİZİN..... 105

ÖN SÖZ

Bilimsel bir araştırmanın ortaya çıkması ile bilimsel araştırma yapan kimsenin araştırmacı olma ve araştırma yapma süreçleri arasında zorunlu olmayan bir dizi nedensellik ilişkisinin bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu ilişkinin zorunlu olmamasından kastımız her zaman aynı nedenlerin aynı sonuçları doğurmayabileceğini belirtmektir. Biz daima sonuçları görür, olumlu veya olumsuz duygularımızı ona göre ifade ederiz. Oysa bu sonuçların gerisinde buzdağının görünmeyen kısmı saklıdır. Fârâbî'nin (ö. 339/950) elinizdeki metnin tarafımdan keşfiyle ilgili buzdağının görünmeyen kısmının en azından bir kısmını görünür kılmaya çalışmalıyım ki, bu yazının ortaya çıkmasındaki nedensellik silsilesi açıklanmış ve bu çalışmanın benim için nasıl bir anlam ve önem ifade ettiğini anlatmış olayım.

Eğitim süreçlerimin ilk dönemlerinde mantık ve felsefe ilgi duyduğum ve hoşlandığım alanlar değildi. Ortaöğretim düzeyinde iyi bir fizik, kimya, matematik eğitimi alarak 1978 yılında Alanya Lisesi'nden mezun oldum. Bütün amacım yükseköğrenimde mühendislik okuyup mühendis olmaktı. Aşırı özgüvenimden dolayı yapmış olduğum yanlış (!) bir tercih nedeniyle aynı yıl Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'ne yerleştirildim. İlahiyat benim için tamamen yabancı olduğum bir alandı. Ailemin ve çevrem baskısıyla İslâmî İlimler Fakültesi'ne kaydoldum. İlahiyat Eğitimi benim için çok zordu. İnkılap Tarihi ve İngilizce'nin dışında adını ilk kez duyduğum dersler vardı. Birkaç

kez başka bir fakülteye geçmek istedim ama bana sınava girmek bile nasip olmadı. İlk yıllarımda dersleri pek ciddiye almamıştım, notlarım çok düşüktü, ama üçüncü sınıftan itibaren ilahiyata ısındım ve İslam ilahiyatını kısmen içselleştirdim. Çünkü ilahiyat öğrencilerine göre gerçek hakikat, kurtuluş ve mutluluk oradaydı. İlk kez mantık ve felsefeyle ikinci sınıfta tanıştık. Merhum Yunus Kaya Hoca, Kazvî'nin *Şemsiyye* risalesinden iki dönem mantık okuttu. Hocanın kullandığı bütün kavramlar Arapça olduğu için hiçbir şey anlayamadan mezun olduk.

Bu bağlamda benim için önemli olan şu anıyı da zikretmeliyim. İkinci sınıfta iken Tefsir derslerinin birinde sınıfa yöneltilen bir soru üzerine “mantıksal” sözcüğünü kullandığım için “-sel, -sal” ekinden dolayı sınıfın huzurunda merhum Hocamız Sakıb Yıldız tarafından bir ders süresince hakarete maruz kalmıştım. Lisedeyken sembolik mantık okumuştuk. O zamanlar lise fen kolu matematik dalında sosyoloji, psikoloji ve mantık dersleri vardı. Fakat bu dersler fen bölümü öğrencilerinin pek ilgisini çekmezdi. Felsefe ile ilahiyatın ikinci sınıfında karşılaştık. Felsefe dersini Kamuran Birand'ın *İlkçağ Felsefesi Tarihi* kitabından Bilal Dindar Hocamız okutmuştu. O zamanlar biz İlahiyat öğrencilerinin (muhtemelen bazı hocaların da) tasavvurunda felsefe, din karşıtı, dinin yerine konulmak istenen bir şeydi. Yine bizlerin zihin dünyasında filozoflar da firavunlar ve nemrutlardan farksızdı, en iyimser ifadeyle makbul insanlar değildi. Felsefe sanki dinin karşısında ikinci bir din gibi algılanıyordu. Felsefenin İlahiyat'ta niçin okutulduğuna bir türlü anlam veremiyorduk. İkinci sevilmeyen ve anlamsız bulduğumuz ders de Dinler Tarihi der-

siydi. Oysa biz İslâmî ilimlere adı üstünde İslâmî ilimleri öğrenmek için gelmiştik. İslâmî ilimler de başta Arapça olmak üzere kelim, fıkıh, tefsir, hadis ve tasavvufu. Biz buraya dünya dinlerini ve filozofları ve felsefelerini öğrenmek için gelmemiştik. Biz öğrencilerin o günkü tasavvurunda felsefe, dinler tarihi, psikoloji, sosyoloji, sanat tarihi ve benzeri dersler, kasıtlı olarak İslâmî ilimleri sulandırmak üzere konulmuş derslerdi. Üçüncü sınıfta yine Bilal Dindar Hocadan Hilmi Ziya Ülken'in kitaplarından hareketle İslam Felsefesi Tarihi ve Yeniçağ Felsefesi derslerini okuduk. Başına İslam da getirilse, biz öğrencilerde felsefeye karşı olan olumsuz duygular değişmiyordu.

Bu arada biz üçüncü sınıfa başlamak üzere iken 1980'de ordu yönetime el koydu. Askeri yönetim yüksek öğrenim kurumunu teşkil etti ve 1981'de yasasını yayınladı. Bu yasa göre İlahiyat'ın ders müfredatı yeniden düzenlendi. Biz son sınıfta iken yürürlüğe kondu. Yeni müfredata göre son sınıfta okutulan belagat ve ferâiz (miras hukuku) dersleri kaldırıldı. Bu dersler gerçekten zordu ve kalktığına sevindik. Ama yağmurdan kaçarken doluya tutulduk. Zira sevmediğimiz felsefe derslerini alt sınıflarda okuyup sınavlarını başarmışken yeni müfredata göre son sınıfa yeniden İslam Felsefesi dersi konmuştu. Üstelik dersin hocası da değişmişti. Bilal Dindar Hoca gitmiş, daha önce hiç tanımadığımız ve geçmiş yıllardaki duyularımıza göre tüm öğrencilerin korkulu rüyası olan Fahrettin Olguner Hoca gelmişti.

Bu korkunun etkisinde kalarak Hocanın derslerine ke-sintisiz devam etmeye, düzenli notlar tutmaya ve anlattıklarından hiçbir şeyi kaçırmamaya çalışıyordum. Zira bu iki

dönemlik dersi yıl sonu sınavında verebilirsem hazıranda mezun oldum demekti. Gerçekten de yüz on kişilik sınıf mevcudundan hazıranda on kişi bu dersi verebilmişti.

Fahrettin Hocanın ders anlatışı tamamen farklıydı. Bize kısaca felsefenin temel meselelerini (bilgi, varlık ve değer) İslam Felsefesinin kapsam ve muhtevasını anlattı. O anlatıya göre dini derslerin bir kısmının muhtevası da felsefeye dahil oluverdi. Ben artık yavaş yavaş felsefeye ilgi duymaya başlamıştım. Bir gün derste bilgi kuramını anlatırken Hocanın sınıfa yönelttiği bir soruya verdiğim cevap üzerine Hoca “İşte çocuklar bu kafa felsefeci kafasıdır.” dedi. Bunun üzerine sınıfta gülüşmeler başladı. Bu sözün bir iltifat olup olmadığını anlayamadım. Daha sonra Hocanın odasında yaptığımız bir görüşmede benim felsefe çalışmaya kabiliyetli olduğumu, istersem felsefede doktora yapabileceğimi söyledi, kısaca felsefede doktora yapmamı istedi.

Daha önce hiç sevmediğim ve ilgi duymadığım bir alanda yeteneğimin olduğunun ifade edilmesi benim için hem şaşırtıcı hem sevindiriciydi. Zira daha önce bütün ülküsünü müftü olmak üzere kurgulmuş ve donanımını ona göre hazırlamış birisi olarak Fahrettin Hocayla karşılaştıktan sonra teolojiyi bırakıp akademik düzeyde felsefeye yönelip bu alanda doktora yapmaya karar verdim. 1981’de yüksek öğrenim yasası çıkıp İlahiyat Fakültesi müfredatı değişmeseydi Fahrettin Hocamızla karşılaşmayacak ve dolayısıyla felsefe çalışmalarına girişmeyecektik. Fârâbî’nin dediği gibi irâdî makullerde nedensellik ilişkisini her zaman tam olarak tesbit edip öngörüle bulunamıyoruz. İrâdi olay olup bittikten sonra nedensellik ilişkisini kurmaya çalışıyoruz.

1984-1985 Eğitim-Öğretim yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün İslam Felsefesi doktora programına kaydoldum. İki yıl ders döneminden sonra doktora yeterlilik sınavını verdim. Doktora çalışmasının en önemli aşamalarından biri de tez konusunu belirlemektir. Danışman Hocam Mustafa Tahralı "Sende tasavvufa yatkınlık görüyorum. İbn Fârız (ö. 632/1235) çalışabilirsin" dedi. Ben felsefede kalmayı tercih ettiğimi söyleyince bana İbn Sînâ'da (ö. 428/1037) bir konu çalışmamı önerdi. O günlerde basında Cumhurbaşkanı'nın Platon'un (m.ö. 427-347) *Devlet*'ini okuyup beğenmediği haberleri geçiyordu. Bu haberler üzerine Hocam, Cumhurbaşkanımızın İbn Sînâ okuması daha iyi olmaz mı diyerek beni İbn Sînâ çalışmaya teşvik etti.

Ama İbn Sînâ'nın neyini çalışacaktık? Fahrettin Hocamla yaptığım yazışmalarda o, İbn Sînâ'da mistik bilginin çalışabileceğini önermişti ama ısrarcı da değildi. Fakat Hocamın tezle ilgili vurguladığı önemli nokta, tezi ünvan almak için yapmamam, tezi tez olduğu için hakkını vererek yapmam, ünvanın onun doğal sonucu olduğu idi. Danışman Hocam tez konusunu belirlemem için İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümünde çalışan Mahmut Kaya Hocaya yönlendirdi. Arkadaşım İlhan Kutluer Hocayla birlikte konuyu görüşmek üzere Mahmut Kaya Hocayı ziyaret ettik. İbn Sînâ çalışmaya kararlı olduğumu söyleyince Mahmut Hocam masasında duran Fazlurrahman'ın *Avicenna's De Anima*'sını (*eş-Şifâ*'nın "Kitâbu'n-nefs" bölümü) göstererek "İbn Sînâ Felsefesinde Nefs, Akıl ve Ruh"u tez konusu olarak çalışmamı önerdi. Aynı gün Mahmut Hocam ve İlhan Hocayla birlikte bir de merhum

Nihat Keklik Hocanın konuyla ilgili görüşünü almak üzere Hocayı ziyaret ettik. Nihat Hoca kendinden emin bir tavırla “İbn Sînâ’nın burnundaki kıllar bile sayıldı” diyerek bizim konuyu tamamen iptal etti. Bana önce Tûsî’nin (ö. 672/1274) *Esâsü’l-ıktibâs*’ını, ardından İbn Hazm’ın (ö. 456/1064) *İhkâmu’l-ahkâm*’ında bilgi kuramını çalışmamı önerip sonra da “Sen en iyisi *Mugâlata* (*Sofistik Çürütmeler*) çalış, daha sonra kitaplaştırıp doktorlar ve avukatlara satarsın” diyerek görüşmeleri sonlandırdı.

O günlerde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nde Nihat Keklik, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi’nde Mübahat Türker-Küyel İslam Felsefesi’nin iki büyük hocası kabul ediliyordu. Nihat Keklik Hocanın bana bir tez konusu lütfetmiş olmanın sevinciyle fakülteye döndüm. (Bu arada söylemeyi unuttum, Marmara üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Anabilim Dalına 1985 yılının sonbaharında İlhan Kutluer ile birlikte araştırma görevlisi olarak intisab etmiştik). Konuyu büyük bir mutluluk içinde danışmanım Mustafa Tahralı Hocam ile paylaştım. Alanın bir otoritesi olarak Nihat Hocanın önerdiği mugalata konusunu çalışmaya karar verdiğimi söyledim. Hocam “Ölürken ‘mugalatayı hallettim’ diyerek ölmek mi istersin yoksa ‘şu Nefs, Akıl ve Ruh konusunu hallettim’ diyerek ölmek mi istersin?” diyerek “Nefs, Akıl ve Ruh” konusunu çalışmamın daha iyi olacağını söyledi. Biz de Hocamın ileri görüşlülüğüne uyarak “İbn Sînâ’da Nefs Akıl ve Ruh”u tez konusu olarak önerdik. Aslına bakılırsa Nihat Keklik Hoca ki-
barca ustaca benimle alay etmişti. Ama ben o zamanlar bunu idrak edecek bir düzeyde değildim. Danışman Hocamın da yönlendirmesi üzerine anabilim dalı hocalarımdan

Bekir Karlığa ile de istişare ediyordum. O da tıpkı Nihat Keklik Hoca gibi bir görüşmemiz sırasında “Açık konuşmak gerekirse aslında senin bu çalışman özgün değil, bu konuları herkes biliyor, senin yaptığın malumun ilamı (bilineni bildirme) kabilinden bir şeydir” diyerek tez konumun özgün olmadığı uyarısında bulunmuş ama iyi ki her nedense tez konumu değiştirmemi önermemişti. Fakat daha sonra tezimi düzeltmek için süre alıp bir bölümü birlikte okurken *Kitâbu'n-Necât*'ın nefis ve ilahiyat bölümlerine atıf yapmadığımı çünkü o bölümlerin *eş-Şifâ*'nın ilgili bölümlerinden aynen aktarıldığını birlikte yaptığımız karşılaştırmalarla gösterdiğimde Bekir Hoca hayret edip “Üzerinde en çok çalışma yapılan İslam filozofunun İbn Sînâ olduğunu biliyorduk, daha onun hakkında bile hiçbir şey yapılmamış” diyerek şaşkınlığını ifade etmişti.

Yine bir gün Bekir Hoca İbn Sînâ'nın bir yazması üzerinde çalıştığını söyleyerek bana elindeki yazmada nefsin kuvvetlerinin farklı bir sınıflaması olduğunu söyleyerek yazmayı okumaya başladı. Ben de bazı yanlış okumaları da düzelterek “Hocam bu metin İbn Sînâ'nın değil” diyerek metnin Fârâbî'nin *el-Fusûlü'l-medenî*'den alıntılanmış bir metin olduğunu söyledim. *el-Fusûlü'l-medenî* ile karşılaştırıp söylediklerimin doğru olduğunu görünce lisansüstü derslerde bu benzerliği kendisi keşfetmiş gibi öğrencilere güya İbn Sînâ'nın ne kadar hazırcı bir yazar olduğunu, Fârâbî'nin metinlerini kes-yapıştır yolu ile çoğalttığını birkaç dönem anlattı. Oysa İbn Sînâ metinlerinde Fârâbî'den olduğu gibi aktarılan tek bir cümle bile gösterilemez. Ne var ki İbn Sînâ kendi eserlerinden kendisi için kes-yapıştır yoluyla metin üretmiştir. Oysa İbn Sînâ'nın öğrencileri

(Levkerî (ö. 517/1123) gibi) ve Eşarî kelimcilerin bir kısmı onun metinlerinden kes-yapıştır ve hatta (*Dânişnâme-i Alâî*'de olduğu gibi) çeviriler yoluyla metinler üretilmiştir.

Tez çalışmam sırasında meslek hayatım boyunca İslam Felsefesi Tarihi içinde Fârâbî ve İbn Sînâ konusunda uzmanlaşmaya ve derinleşmeye karar verdim. Bu iki filozofun yazmalar hariç bütün yayınlanmış metinlerini toplamaya karar verdim. Sadece toplamakla kalmayıp büyük bir kısmını onlarca kez okuyup anlamaya çalıştım. İbn Sînâ'nın bazı metinlerinin Fârâbî'ye nisbet edildiğini gördüm. Mesela Fârâbî'ye nisbet edilen *Fusûsu'l-hikem*'in (benden önce de Fârâbî'ye ait olup olmadığı tartışılmıştır. *Risâletü'l-firdevs fî mâhiyeti'l-insân* adıyla İbn Sînâ'ya nisbet edilerek de yayınlandı), *Uyûnu'l-mesâil*'in, *Duâ-yı azîm*'in, *Ta'likât*'ın İbn Sînâ'ya ait olduğunu farkettim. Keza İbn Sînâ'ya nisbet edilen *Aksâmu'l-ulûmi'l-akliyye*'nin *Mesâlihü'l-ebdân ve'l-enfus*'ün yazarı Ebû Zeyd el-Belhî'ye (ö. 322/934) ait olabileceğini farkettim. Keza Fârâbî'nin *es-Siyâsetü'l-medeniyye*'sinin bazı bölümlerinin *Kitâbu mebâdii ârâi ehli'l-medîneti'l-fâzıla*'sının bazı bölümleriyle aynı olduğunu farkettim.

Doktora tezimi bitirdikten (1992) sonra 1994'te İslam Felsefesi çalışmalarına ara verip mantık alanına yöneldim. Zira lisedeki matematik bilgilerimden dolayı mantık bana daha cazip geliyordu. Yine çalışmalarımın merkezine Fârâbî ve İbn Sînâ'yı aldım. Zira Fârâbî ve İbn Sînâ'nın bütün mantık metinlerini önceden toplamıştım, elimin altında idi. Öte yandan bu iki filozof İslam mantık geleneğinin kurucu babalarıydı (*Muallim-i sâni, eş-Şeyhü'r-reîs*) daha sonra bunlara büyük Aristoteles yorumcusu İbn

Rüşd'ü (ö. 595/1198) de ekledim. Aslında İbn Rüşd'ün mantık yorumları Fârâbî ve İbn Sînâ -her ne kadar İbn Rüşd, Fârâbî ve İbn Sînâ'yı çoğu kez eleştirse de- metinleri ışığında bir Aristoteles okumasıdır.

Her üç filozofun mantık ve felsefe metinlerini, özellikle Fârâbî'ninkileri -tıpkı Fârâbî'nin Aristoteles'in (m. ö. 384-322) *Kitâbu'n-nefs*'ini yüz, *es-Simâu't-tabîiyye*'sini kırk kez okuduğu gibi- onlarca kez okudum ve okuttum. Acaba ben niçin ta en baştan farkında olmaksızın Fârâbî ve İbn Sînâ'ya yöneldim. Bunun en iyi izahı, bizim Türkçede "Kan çekiyor" sözüyle ifade etmeye çalıştığımız şeydir. Bu okumalarım bende Fârâbî ve İbn Sînâ metinlerine karşı bir sezgi melekesi geliştirdi. İşte elinizde 1974 yılında Mehdi Muhakkık tarafından (*Mantık ve mebâhisu elfâz* içinde) yayınlanan mantık risalesinin¹ Fârâbî'ye aidiyet iddiası bu sezginin sonucudur.

Ayrıca "Bu on sayfalık mantık metninin ne önemi var ki üzerinde çalışılsın?" denilebilir. Unutmayalım ki Fârâbî ve İbn Sînâ, Hanefî geleneğine dayalı İlahiyat eğitimi (her ikisi de Hanefî kadısıdır) aldıktan sonra mantık ve felsefeye yönelip bu konudaki kadim (Yunan) geleneğini tevarüs etmişlerdir. Bu iki filozofun mantık ve felsefeye yönelmelerinin gerisinde Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) akılcı (ehl-i rey) İlahiyat anlayışının tetikleyici etkisi olmuş olabilir. Dolayısıyla Ebû Hanîfe'nin Fârâbî ve İbn Sînâ nezdindeki

¹ Mechul, "Faslun fîmâ hiye sînâtu'l-mantık ve fîmâ zâ yentefî'u bihâ", *Collected Texts and Publications on Logic and Language (Mantık ve mebâhis-i elfâz: mecmûa-i mütûn ve makâlât-i tahkîkî bi-ihtimâm-i Mehdî Muhakkik ve Tuşihiku İzutsu)*, ed. M. Mohaghegh - T. Izutsu (Tehran: Tehran University Publications, 1974), 1-10.

konumu, Sokrates'in (m. ö. 470-399) Platon ve Aristoteles nezdindeki konumu gibidir denilebilir. Bu durumda Gazzâlî ve sonrası Eşarî kelimciler da, Aristoteles ve sonrası onun metinlerini yorumlayan ve Eflâtun'la uzlaştırmaya çalışan Helenistik şarihler gibidir. Bunlar da Eşarî kelimıyla İbn Sînâ ve Fârâbî'yi uzlaştırmaya çalışmışlardır. Çoğu zaman da tıpkı Helenistik şarihlerin Aristoteles'i çarpıttıkları gibi, İbn Sînâ'yı çarpıtıp tahrif etmişlerdir. Helenistik şarihler karşısında Alexander Afrodisias (ö. ~200) Aristoteles'i savunmaya çalışmış ise Gazzâlî (ö. 505/1111) sonrası Eşarî kelamı döneminde de Nasîruddin Tûsî, Eşarîlere (Fahreddin Râzî (ö. 606/1210)) karşı İbn Sînâ'nın doğru anlaşılması için çalışmıştır. Nitekim Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Tûsî için hükemânın sonuncusu ifadesini kullanır.

Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Hanefî geleneğe mensup olduğunu söylemiştim. Bu husus, kendilerine nispet edilen eserlerin aidiyeti meselesi bakımından da dikkate değer görünmektedir. Nitekim en erken onuncu yüzyıla tarihlenebileceği ileri sürülen ve Ebû Hanîfe'ye nispeti tartışmalı olan ikinci *el-Fıkhu'l-ekber*'in İbn Sînâ tarafından kaleme alınmış olması muhtemeldir. Bu örnek ve yukarıda ortaya koyduğum diğer hususlar birlikte değerlendirildiğinde benim Fârâbî'ye nispet ettiğim ve bugüne kadar yazarı bilinmeyen bir metin olarak yayımlanan bu mantık risalesinin de yeniden ele alınması gerektiği kanaatindeyim. Zira risale, gerek aidiyeti gerekse muhtevası bakımından sıradan bir metin değildir. Fârâbî'ye ait olduğu yönündeki kanaatimizi destekleyen deliller dikkate alındığında bu risale, Fârâbî'nin mantık anlayışının daha iyi anlaşılması açısın-

dan önemli bir kaynak niteliği taşımakta ve dolayısıyla kapsamlı bir incelemeyi fazlasıyla hak etmektedir.

Bu doğrultuda elinizdeki kitap içindekiler, önsöz, giriş, metin, çeviri ve değerlendirme, Arapça metin, Arapça metin ve şahidleri, kaynaklar ve dizinden oluşmaktadır.

Bu kitabı hazırlarken pek çok arkadaşımın katkısını gördüm. Burada bazılarını zikrederek kendilerine teşekkür etmem bir vefa gereğidir.

İbn Haldun'un (ö. 808/1406) *Mukaddime*'sindeki bilgiye ulaşmamı sağlayan değerli dostum Prof. Dr. Sönmez Kutlu'ya içtenlikle teşekkür ederim. Metinde geçen bazı fıkıh kavramlarının Hanefî fıkındaki kaynaklarını lutfeden aziz kardeşim Doç. Dr. Hadi Ensar Ceylan'a her daim teşekkür borçluyum. Keza internet üzerinden Türkiye ve dünya kütüphanelerinde -her ne kadar bir sonuç alamasak da- risalenin yazmalarını aramama yardımcı olan değerli meslektaşım Prof. Dr. Necmeddin Pehlivan'a samimi teşekkürlerimi sunmak isterim. Metnin kitap olarak yayınlanmasında beni cesaretlendiren, bir an önce metni tedavüle sunmamda ısrarcı olan aziz kardeşim ve Mantık Anabilim Dalı Başkanım Prof. Dr. Ferruh Özpilavcı'ya özellikle teşekkür etmeliyim. Titizlikle kitabın dizgisini yapan Dr. Aliye Güler'e içtenlikle teşekkür ederim. Tabii ki aziz kardeşim Dr. Mustafa Özbakır'ın editörlüğü, son okumaları ve düzeltmeleri olmasaydı bu kitap yayınlanamazdı. Kendilerine şükran borçlu olduğumu ifade etmeliyim.

Bu mütevazı çalışmamı, daha önce beş kitabımı yayınlayan, yıllarca hizmet verdiğim kurumumun vakfının (İFAV) yayınlamasını çok arzu ederdim. Ama her nedense vakfın yayın kurulu bu çalışmanın vakıf tarafından yayın-

lanmasını uygun görmediler. Sağ olsunlar! Olanda hayır vardır. Allah bir kapıyı kapatırsa yedi kapıyı açarmış. Lisân-ı hâl ile fecr-i kâzib değil, tam tersine fecr-i sâdık olduklarını ifâde eden Fecr Yayınları bu mütevazı çalışmama talip olup basım ve yayımını üstlendi. Bu vesileyle başta muhterem Tuncer Namlı ve Hüseyin Nazlıaydın beyler olmak üzere Fecr Yayınları'nın değerli çalışanlarına içtenlikle şükranlarımı arz etmeyi bir borç bilirim.

Tabii ki benim bütün asabi hallerime tahammül edip bana zaman ayıran ve yorulduğumda esprileri ve çay-kahve ikramlarıyla yorgunluğumu bir nebze olsun gideren can yoldaşım biricik eşim Müzeyyen'ime ne kadar şükran ve minnet borçlu olduğumu içtenlikle ifade etmeliyim. Gayret bizden başarı Allah'tandır. Bütün dualarımızın başı ve sonu Tanrı'ya hamd etmektir.

26.09.2026

Ali DURUSOY